

เงื่อนไขความสำเร็จของศูนย์ข้าวชุมชนในภาคเหนือตอนล่าง ของประเทศไทย

Conditions for Success of Community Rice Centers in Lower Northern Thailand

ปวาริศา นาคเพ็ญ* บุศรา ลีมนิรันดร์กุล รุจ ศิริสัจญลักษณ์ และ จุฑาทิพย์ เฉลิมพล
Pawarisa Nakpeng* Budsara Limnirankul Ruth Sirisunyaluck and Juthatip
Chalermphol

ภาควิชาพัฒนาเศรษฐกิจการเกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่ 50100
Department of Agricultural Economy and Development, Faculty of Agriculture, Chiang Mai University,
Chiang Mai 50100

* Corresponding author: pawarisanakpeng8@gmail.com

(Received: 28 December 2021; Revised: 4 May 2022; Accepted: 7 July 2022)

Abstract

The operation of most community rice centers still encounters numerous obstacles. As a result, the establishment of the community rice centers failed to achieve its intended objectives. The purpose of this research was to study the conditions for success of community rice centers in lower northern Thailand. Collected the qualitative data from community rice centers that won awards from the community rice centers contests by group discussion with committees of 6-8 people per center, one center per province, a total of 4 centers in the four provinces: Nakhon sawan, Phitsanulok, Kamphaengphet and Pichit. Analyzed the data using content analysis and analytic Induction from group discussions to conclude. The study showed that the community rice centers were able to operate according to the objectives of the community rice centers establishment. There were rice seed production and rice seed distribution to help reduce farmers' shortage of good quality rice seeds with four conditions that led to successful community

rice centers as follow: 1) management, operational planning, risk management, selection of committees to match their abilities, a good leader, member participation, regular meetings, sufficient budget, and support from the government and private sectors. 2) quality rice seed production, knowledge and skills in rice seed production, facilities and equipment for rice seed production, rice seed production technology, rice seed quality, and rice seed production standard. 3) network building, creating a network of production and marketing, and knowledge exchange and 4) group development for sustainability, an extension of activities, and development of new generation farmers.

Keywords: Success, community rice center, rice seed

บทคัดย่อ

การดำเนินงานของศูนย์ข้าวชุมชนส่วนใหญ่ยังพบปัญหาอุปสรรคหลายประการที่ส่งผลให้ไม่ประสบความสำเร็จตามวัตถุประสงค์ของการจัดตั้งศูนย์ การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาเงื่อนไขความสำเร็จของศูนย์ข้าวชุมชนในภาคเหนือตอนล่างของประเทศไทย เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพที่เก็บรวบรวมข้อมูลจากศูนย์ข้าวชุมชนที่ได้รับรางวัลจากการประกวดศูนย์ข้าวชุมชนใน 4 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดนครสวรรค์ จังหวัดพิษณุโลก จังหวัดกำแพงเพชร และจังหวัดพิจิตร จังหวัดละ 1 ศูนย์ รวม 4 ศูนย์ โดยการสนทนากลุ่มกับคณะกรรมการจำนวน 6-8 คนต่อศูนย์ วิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้การวิเคราะห์เนื้อหาจากเอกสาร และการวิเคราะห์สรุปอุปนิสัยจากการสนทนากลุ่มมาสร้างข้อสรุป ผลการวิจัยพบว่าศูนย์ข้าวชุมชนสามารถดำเนินการได้ตามเป้าหมายของการจัดตั้งศูนย์ คือการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวและการกระจายเมล็ดพันธุ์ เพื่อช่วยลดปัญหาการขาดแคลนเมล็ดพันธุ์ข้าวคุณภาพดีของเกษตรกร โดยมีเงื่อนไขที่ส่งผลให้ศูนย์ข้าวชุมชนประสบความสำเร็จ 4 ด้าน ได้แก่ 1) ด้านการบริหารจัดการ การวางแผนการดำเนินงาน การจัดการความเสี่ยง การคัดเลือกคณะกรรมการให้ตรงกับความสามารถ การมีผู้นำที่ดี การมีส่วนร่วมของสมาชิก การประชุมอย่างสม่ำเสมอ การมีงบประมาณที่เพียงพอ การสนับสนุนจากหน่วยงานราชการและเอกชน 2) ด้านการผลิตเมล็ดพันธุ์คุณภาพ ความรู้และทักษะในการผลิตเมล็ดพันธุ์ สถานที่และวัสดุอุปกรณ์สำหรับผลิตเมล็ดพันธุ์ เทคโนโลยีการผลิตเมล็ดพันธุ์ คุณภาพของเมล็ดพันธุ์ มาตรฐานการผลิตเมล็ดพันธุ์ 3) ด้านการสร้างเครือข่าย การสร้างเครือข่ายการผลิตและการตลาด การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และ 4) ด้านการพัฒนากลุ่มเพื่อความยั่งยืน การต่อยอดกิจกรรม การพัฒนาเกษตรกรรุ่นใหม่

คำสำคัญ: ความสำเร็จ ศูนย์ข้าวชุมชน เมล็ดพันธุ์ข้าว

คำนำ

เมล็ดพันธุ์ถือเป็นหัวใจสำคัญที่สุดของระบบการผลิตอาหาร เมล็ดพันธุ์ที่มีคุณภาพจะเป็นรากฐานในการผลิตอาหารและส่งผลกระทบต่อคุณภาพของผลผลิต ระบบการผลิตเมล็ดพันธุ์มีทั้งแบบเป็นทางการและไม่เป็นทางการ โดยในประเทศกำลังพัฒนามักเป็นการผลิตเมล็ดพันธุ์แบบไม่เป็นทางการ และมีหน่วยงานราชการให้การสนับสนุน (Monyo *et al.*, 2004a) เกษตรกรจะอยู่ในพื้นที่เดียวกันและมีการบริหารจัดการในรูปแบบกลุ่มหรือสหกรณ์ (Cochrun, 1994) การผลิตเมล็ดพันธุ์เป็นการผลิตในระดับครัวเรือน ส่วนการตลาด (การรวบรวม การจัดการหลังการเก็บเกี่ยว การเก็บรักษา และการกระจายเมล็ดพันธุ์) เป็นการจัดการของกลุ่มเกษตรกรมีความเป็นเจ้าของกลุ่มร่วมกัน มีส่วนร่วมในการตัดสินใจและการแบ่งปันผลประโยชน์ (Khanal, 2013)

การผลิตเมล็ดพันธุ์โดยชุมชนมีการดำเนินการในประเทศต่าง ๆ เช่น ประเทศแอฟริกาใต้ แคมเบีย และซิมบับเว ผลิตเมล็ดพันธุ์ลูกผสมข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ เมล็ดพันธุ์ข้าวฟ่าง ถั่วพุ่ม เป็นต้น (Monyo *et al.*, 2004b) ประเทศเนปาล ผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ข้าวฟ่าง เป็นต้น (Jimi *et al.*, 2015) ประเทศเม็กซิโก ผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ถั่ว พืชผัก (Flavio, 2015) สำหรับประเทศไทย ผลิตเมล็ดพันธุ์ เช่น ข้าว ถั่วเขียว โดยเฉพาะเมล็ดพันธุ์ข้าว กรมส่งเสริมการเกษตร ส่งเสริมให้เกษตรกรรวมกลุ่มกันจัดตั้ง “ศูนย์ส่งเสริมและผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชน” ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2543 เพื่อให้มีการผลิตเมล็ดพันธุ์ดีไว้ใช้ในชุมชน มีการบริหารจัดการเพื่อให้เกิดความต่อเนื่องยั่งยืนและเป็นแหล่งสาธิตการถ่ายทอดเทคโนโลยีการผลิตข้าวให้กับเกษตรกรในชุมชน เนื่องจากประสบวิกฤติ

เมล็ดพันธุ์ข้าวที่มีแนวโน้มขาดแคลน ชาวนามักใช้เมล็ดพันธุ์ที่เก็บไว้ใช้เองต่อเนื่องหลายปี ทำให้เมล็ดพันธุ์ไม่บริสุทธิ์ จึงได้ผลผลิตข้าวต่อไร่ต่ำ การใช้เทคโนโลยีการผลิตที่ไม่เหมาะสมทำให้ต้นทุนการผลิตสูง โดยกำหนดให้มีองค์ประกอบ ดังนี้ 1) สถานที่ตั้งศูนย์พร้อมอุปกรณ์ผลิตเมล็ดพันธุ์ 2) แปลงผลิตเมล็ดพันธุ์ 3) ชุมชนหรือเกษตรกรที่เป็นสมาชิก และ 4) กองทุนการผลิต โดยมีวิธีการดำเนินงาน คือ 1) เจ้าหน้าที่ร่วมกับเกษตรกรคัดเลือกที่ตั้งศูนย์จากความเหมาะสมด้านพื้นที่ เป็นพื้นที่ทำนา 3,000-4,000 ไร่ติดต่อกัน ดินดี น้ำดีพอสมควร 2) ร่วมกันจัดทำแปลงผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวขนาด 200 ไร่ รวมตัวเป็นกลุ่มหรือองค์กร มีการเลือกตั้งคณะกรรมการ กำหนดระเบียบข้อบังคับและให้เกษตรกรในชุมชนมาเป็นสมาชิก เพื่อการกระจายพันธุ์ข้าวและถ่ายทอดเทคโนโลยีการผลิตข้าว และ 3) ผลผลิตจากแปลงผลิตข้าวอย่างน้อยร้อยละ 20 ต้องปรับปรุงเป็นเมล็ดพันธุ์ดีและกระจายสู่เกษตรกรปีละ 1,000 ไร่ (กรมส่งเสริมการเกษตร, 2544)

อย่างไรก็ตาม ในปี พ.ศ. 2549 ภายหลังจากที่มีการจัดตั้งกรมการข้าว ภารกิจการสนับสนุนศูนย์จึงอยู่ในการดูแลของกรมการข้าว และใช้ชื่อใหม่ว่า “ศูนย์ข้าวชุมชน” ให้การสนับสนุนศูนย์ข้าวชุมชนที่จัดตั้งโดยกรมส่งเสริมการเกษตรและขยายการจัดตั้งศูนย์ข้าวชุมชนให้ครอบคลุมพื้นที่ กรมการข้าวมีหน้าที่เป็นผู้ประสานงานและปฏิบัติงานร่วมกับสำนักงานเกษตรจังหวัดและสำนักงานเกษตรอำเภอ จัดสรรเมล็ดพันธุ์ชั้นพันธุ์ขยายให้แก่ศูนย์ข้าวชุมชน เป็นวิทยากรฝึกอบรมการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าว การติดตามนิเทศงาน การรับรองระบบการผลิตเมล็ดพันธุ์ (Q-Seed) รับรองระบบการผลิตข้าวคุณภาพดี (GAP, Q-Grain) และบริการทดสอบคุณภาพเมล็ดพันธุ์ โดยมีวัตถุประสงค์ของศูนย์ข้าว

ชุมชน ดังนี้ 1) เพื่อส่งเสริมให้ชาวนามีการผลิตและกระจายเมล็ดพันธุ์ข้าวคุณภาพดีไว้ใช้อย่างเพียงพอ และต่อเนื่อง 2) เพื่อเป็นศูนย์กลางในการพัฒนาชาวนาให้มีความสามารถในการผลิตและการตลาดข้าวเป็นชาวนามีอาชีพ รวมทั้งสร้างเครือข่ายที่เข้มแข็ง (กรมการข้าว, 2551)

จากการดำเนินงานของศูนย์ข้าวชุมชนที่ผ่านมายังพบปัญหาหลายประการ สัจจา (2552) ได้ประเมินการดำเนินงานของศูนย์ข้าวชุมชนจำนวน 9 แห่ง พบว่า ศูนย์ที่มีความเข้มแข็งในระดับน้อย ไม่มีการผลิตเมล็ดพันธุ์ จำแนกปัญหาได้ 3 ลักษณะ คือ ปัญหาที่ไม่สามารถควบคุมได้ เช่น สภาพพื้นที่ไม่เหมาะสม ปัญหาเรื่องโรคแมลง และปัญหาการขาดแคลนอุปกรณ์และโรงเรือนที่เกี่ยวข้องกับการผลิตเมล็ดพันธุ์ สอดคล้องกับ สุพรรณรัตน์ และคณะ (2553) ได้ศึกษาความเป็นไปได้ในการลงทุนผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวของศูนย์ข้าวชุมชนในอำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก พบว่าศูนย์ข้าวชุมชนประสบปัญหาด้านการจัดการการผลิตที่ยังไม่ได้ตามมาตรฐาน ทำให้ศูนย์ต้องเปลี่ยนจากการเป็นผู้ผลิตมาเป็นผู้จัดซื้อเมล็ดพันธุ์ข้าวให้แก่สมาชิก บังอร และสาธิต (2560) รายงานว่า ปัญหาและอุปสรรคด้านการผลิตเมล็ดพันธุ์ส่วนใหญ่ คือเรื่องภัยแล้ง โรคไหม้ หนอนกอ และขาดเครื่องมือที่ทันสมัย ส่วนปัญหาด้านการตลาด พบว่ามีปัญหาในเรื่องการไม่มีเครือข่ายในการติดต่อซื้อขายเมล็ดพันธุ์ข้าว

กลุ่มที่จะดำเนินการได้ประสบความสำเร็จขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหลายประการ จากการศึกษาของสำนักงานสหกรณ์จังหวัดนครศรีธรรมราช (2559) พบว่าปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาศูนย์ข้าวชุมชน ประกอบด้วย ปัจจัยภายใน ได้แก่ สมาชิกและกรรมการ และระบบการบริหารงาน ปัจจัยภายนอก ได้แก่ น้ำ ศัตรูพืช ปัจจัยการผลิต

เครื่องจักร เครื่องพ่นแรง หน่วยงานสนับสนุน Alexander *et al.* (2016) กล่าวว่า ปัจจัยภายในองค์กรและการบริหารจัดการ ความสามารถของผู้นำส่งผลกระทบต่อความสำเร็จของกลุ่ม Ortmann and King (2007) พบว่า กลุ่มต้องมีผู้นำที่มีความรับผิดชอบสูง มีทักษะและประสบการณ์ เข้าถึงข้อมูลการตลาดและการรักษาคุณภาพของเมล็ดพันธุ์ Peter and Nilsson (2009) กล่าวว่า ระดับของความสำเร็จของกลุ่มวัดได้จากความมุ่งมั่นของสมาชิกและความศรัทธาของสมาชิกต่อคณะกรรมการ Veerakumaran (2007) พบว่า ในบางกลุ่มที่มีข้อจำกัดด้านการเงินและขาดการสนับสนุนจากผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องส่งผลกระทบต่อพัฒนาการกลุ่มให้ประสบความสำเร็จได้เข้า Khanal (2013) พบว่า เหตุผลของความสำเร็จของกลุ่มมีหลายประการ ได้แก่ การพัฒนากลยุทธ์ในการจัดการความเสี่ยงของกลุ่ม ระดับการศึกษาของผู้นำกลุ่ม ที่ส่งผลให้กลุ่มสามารถพัฒนาโครงสร้างในกระบวนการผลิตเมล็ดพันธุ์ เช่น เครื่องคัดเมล็ดพันธุ์ โรงเก็บเมล็ดพันธุ์ และลานตากเมล็ดพันธุ์ การคัดเลือกบุคคลที่มีความรู้ ประสบการณ์ และทักษะ มาเป็นคณะกรรมการ โดยผู้นำเหล่านี้สามารถประสานงานเพื่อการพัฒนาด้านการจัดการเมล็ดพันธุ์ได้ นอกจากนี้ ปัจจัยการผลิต เช่น ระบบชลประทาน แหล่งที่มาของเมล็ดพันธุ์ และสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ เป็นสิ่งกระตุ้นให้กลุ่มพัฒนาไปในทางที่ดีขึ้น Anania and Rwekaza (2016) รายงานว่า ความสำเร็จของกลุ่มเกิดจากปัจจัยด้านสังคม ได้แก่ ผู้นำ การมีส่วนร่วมของสมาชิก การติดต่อสื่อสาร ความเท่าเทียมกัน ข้อตกลงของสมาชิก การศึกษา ขนาดของกลุ่ม ทักษะของผู้นำและการจัดการ ปัจจัยด้านเศรษฐกิจ ได้แก่ ความมั่นคงทางการเงิน การทำบัญชี ความร่วมมือกับสถาบันทางการเงิน การกระจายความเสี่ยง และ

คุณภาพของสินค้า โดยมีเงื่อนไขเบื้องต้นคือการรับรองคุณภาพของผลผลิต Nji and Engwali (2019) พบว่า สิ่งที่ทำให้เกิดความสำเร็จและความยั่งยืนของกลุ่มเกษตรกร ได้แก่ ทักษะของผู้นำกลุ่มสมาชิก การประชุม การสนับสนุนในการพัฒนาชุมชน รวมถึงที่มาของกลุ่ม การติดต่อสื่อสาร และบทบาทของสมาชิกในการตัดสินใจ การมีส่วนร่วมของสมาชิก ข้อเสนอแนะและกฎระเบียบ ชนิดของกิจกรรมและการได้รับผลประโยชน์ หน่วยงานราชการและองค์กรที่เกี่ยวข้อง จำเป็นต้องให้การช่วยเหลือกลุ่มเกษตรกรในด้านการเงิน ปัจจัยการผลิต โครงสร้างพื้นฐานในการจัดการหลังการเก็บเกี่ยว การบริการด้านส่งเสริมการเกษตร และการสนับสนุนด้านการตลาด Qing *et al.* (2020) กล่าวว่า ความสำเร็จเกิดจากการได้รับการสนับสนุนด้านการเงิน การตลาดที่ดี การสร้างความมั่นใจ การจัดการอย่างมีประสิทธิภาพ การเข้าถึงแหล่งเงินทุน นโยบาย และการจัดการ การเงิน การศึกษา และการเพิ่มการย้ายถิ่นฐานกลับมาประกอบอาชีพในพื้นที่ของตนเอง Sisay *et al.* (2017) กล่าวว่า การผลิตและความหลากหลายของตลาดเมล็ดพันธุ์ และผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการพัฒนา กลุ่ม ส่งผลให้เกิดความสำเร็จสูงที่สุดในธุรกิจเมล็ดพันธุ์ Boyer *et al.* (2008) พบว่า ความสำเร็จของกลุ่มขึ้นอยู่กับปัจจัย 8 ด้าน ได้แก่ ผู้นำ ความร่วมมือ การทดสอบนวัตกรรม การวางแผนธุรกิจและการตลาด การวางแผนเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน การจัดการผลประโยชน์ในระยะสั้นและระยะยาว ความเชื่อมโยงกับชุมชน และการจัดการความเสี่ยง Latynskiy and Berger (2016) ให้ข้อเสนอแนะต่อกลุ่มเกษตรกรเพื่อให้เกิดผลกระทบเชิงบวกระหว่างกลุ่มกับสมาชิก ได้แก่ การบริหารด้านการเงิน การรับรู้ข้อมูลข่าวสาร การเข้าถึงปัจจัยการผลิตและการเงิน ความรู้ของสมาชิก

และแรงจูงใจของผู้นำ และ McClelland *et al.* (2004) พบว่า องค์ประกอบในการประสบความสำเร็จอย่างยั่งยืนของกลุ่มเกษตรกร ได้แก่ การมีผู้นำที่เข้มแข็ง การได้รับการสนับสนุนจากชุมชนนวัตกรรม การเข้าถึงแหล่งเงินทุน และข้อตกลงในการนำไปสู่เป้าหมายที่ชัดเจนร่วมกัน

ในภาคเหนือตอนล่างของประเทศไทยเป็นพื้นที่ปลูกข้าวหลักของประเทศ เกษตรกรส่วนใหญ่ทำการเพาะปลูกตลอดทั้งปี โดยมีพื้นที่เพาะปลูกหลักอยู่ในจังหวัดนครสวรรค์ พิจิตร พิษณุโลก และกำแพงเพชร รวมพื้นที่ประมาณ 10,216,276.70 ไร่ (กรมส่งเสริมการเกษตร, 2559) และได้มีการจัดตั้งศูนย์ข้าวชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาการขาดแคลนเมล็ดพันธุ์ข้าวพันธุ์ดี ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2543 จนถึงปัจจุบันเป็นระยะเวลากว่า 20 ปี แต่ก็ยังประสบปัญหาหลายด้าน เช่น การผลิตและการกระจายเมล็ดพันธุ์ข้าวไม่ตรงตามเป้าหมาย การบริหารจัดการไม่ต่อเนื่อง ยังไม่สามารถเป็นแหล่งถ่ายทอดความรู้และเทคโนโลยีการผลิตข้าวได้ ส่งผลให้การดำเนินงานของศูนย์ข้าวชุมชนส่วนใหญ่ยังไม่ตรงตามวัตถุประสงค์ ถึงแม้จะมีการสนับสนุนปัจจัยการผลิตและองค์ความรู้ให้แก่ทุกศูนย์ ในขณะเดียวกัน ศูนย์ข้าวชุมชนบางแห่งสามารถดำเนินการได้เป็นอย่างดี จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษาเงื่อนไขที่ทำให้ศูนย์ข้าวชุมชนประสบความสำเร็จสามารถดำเนินการให้บรรลุเป้าหมายในการจัดตั้งศูนย์ เพื่อนำมาใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาให้แก่ศูนย์ข้าวชุมชนอื่น ๆ และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องต่อไป

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยกำหนดพื้นที่เป้าหมายในการศึกษาโดยพิจารณาจากพื้นที่ 4 จังหวัดภาคเหนือตอนล่างที่มี

พื้นที่ปลูกข้าวมากที่สุด สำหรับกลุ่มตัวอย่างที่ใช้ศึกษา ได้แก่ ศูนย์ข้าวชุมชนที่ได้รับรางวัลการประกวดศูนย์ข้าวชุมชน ช่วงปี 2561-2562 และสามารถดำเนินงานได้ถึงปัจจุบัน ผู้วิจัยใช้วิธีการสุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง (Purposive sampling) จังหวัดละ 1 แห่ง รวม 4 แห่ง ได้แก่ ศูนย์ข้าวชุมชนบ้านดงมัน ตำบลจันเสน อำเภอดงเจริญ จังหวัดนครสวรรค์ ศูนย์ส่งเสริมและผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชนบ้านทุ่งรวงทอง ตำบลเขาคีรีส อำเภอพราณกระต่าย จังหวัดกำแพงเพชร ศูนย์ส่งเสริมและผลิตพันธุ์ข้าวชุมชนบ้านผางไหม ตำบลไทรย้อย อำเภอนิคมบราวง จังหวัดพิษณุโลก และศูนย์ผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวบ้านบึงประดู่ ตำบลทับหมัน อำเภอดงพนาหิน จังหวัดพิจิตร เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูลคือแบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง (Semi-structured interview) ตรวจสอบคุณภาพของเครื่องมือโดยผู้เชี่ยวชาญ เก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสนทนากลุ่ม (Focus group) จากคณะกรรมการของศูนย์ข้าวชุมชน จำนวนศูนย์ละ 6-8 คน ได้แก่ ประธานรองประธาน กรรมการฝ่ายต่าง ๆ วิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้การวิเคราะห์เนื้อหา (Content analysis) จากเอกสาร และการวิเคราะห์สรุปอุปนัย (Analytic induction) จากการสนทนากลุ่มมาสร้างข้อสรุปโดยจัดหมวดหมู่ตามข้อความหลักที่กำหนดไว้ จากนั้นจึงทำการตีความข้อมูลโดยสรุปความคิดรวบยอดเนื้อหาที่สำคัญที่สุดจากประเด็นที่ปรากฏตามข้อความ

ผลการวิจัยและวิจารณ์

บริบทการดำเนินงานของศูนย์ข้าวชุมชน

การจัดตั้งศูนย์ข้าวชุมชนเกิดจากการขาดแคลนเมล็ดพันธุ์ข้าวพันธุ์ดีของเกษตรกร รวมทั้งปริมาณเมล็ดพันธุ์ของศูนย์เมล็ดพันธุ์ข้าว กรมการข้าว

มีไม่เพียงพอต่อความต้องการของเกษตรกร จาก การสนทนากลุ่มถึงบริบทการดำเนินงานของ ศูนย์ข้าวชุมชนทั้ง 4 ศูนย์ ที่สามารถดำเนินการได้ ประสบผลสำเร็จ ซึ่งมีจุดเด่นที่แตกต่างกัน ได้ผล ดังนี้

ศูนย์ส่งเสริมและผลิตพันธุ์ข้าวชุมชน บ้านดงมัน ตำบลจันเสน อำเภอดงเจริญ จังหวัดนครสวรรค์

เริ่มก่อตั้งศูนย์เมื่อปี พ.ศ. 2544 มีสมาชิกจำนวน 20 ราย ที่ทำการศูนย์มาจากการบริจาคที่ดินส่วนตัวของประธานศูนย์ กลุ่มรับสมัครสมาชิก และคัดเลือกแปลงที่เหมาะสมต่อการผลิตเมล็ดพันธุ์ คณะกรรมการมีการเรียนรู้ด้านการผลิตเมล็ดพันธุ์ อย่างสม่ำเสมอ ศูนย์ได้รับการสนับสนุนงบประมาณ ความรู้ และการแก้ไขปัญหา จากสำนักงานเกษตรอำเภอดงเจริญและศูนย์เมล็ดพันธุ์ข้าวนครสวรรค์อย่างต่อเนื่อง ซึ่งคณะกรรมการเรียกว่า “พี่เลี้ยง” ศูนย์มีการต่อยอดกิจกรรมจากการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าว ด้วยการจัดตั้งศูนย์จัดการศัตรูพืชชุมชนเพื่อผลิตชีวภัณฑ์ในการลดการใช้สารเคมี และแจ้งเตือนเกษตรกรในชุมชนหากเกิดการระบาดของโรคและแมลงศัตรูข้าว การรับจ้างเพาะกล้าข้าว การเพิ่มมูลค่าด้วยการแปรรูปเป็นข้าวสารเพื่อจำหน่าย การปลูกปอเทืองหลังนาเพื่อปรับปรุงบำรุงดินและมีการจำหน่ายเมล็ดพันธุ์ปอเทือง การจัดสวัสดิการให้แก่สมาชิก การเป็นศูนย์เรียนรู้เพื่อถ่ายทอดเทคโนโลยีการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวครบวงจร รวมถึงการพัฒนาเป็นกลุ่มวิสาหกิจชุมชน

ศูนย์ส่งเสริมและผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชน ทุ่งรวงทอง ตำบลเขาคีรีส อำเภอพราณกระต่าย จังหวัดกำแพงเพชร

เริ่มก่อตั้งศูนย์เมื่อปี พ.ศ. 2554 มีสมาชิกจำนวน 75 ราย โดยการสนับสนุนจากศูนย์เมล็ด

พันธุ์ข้าวกำแพงเพชรและสำนักงานเกษตรอำเภอพรานกระต่าย กลุ่มนำหลักการลดต้นทุนการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวของกรมการข้าวมาใช้ คือ 3 ต้องทำ 3 ต้องลด ได้แก่ ต้องใช้เมล็ดพันธุ์ข้าวคุณภาพดี ต้องปลูกข้าวปีละไม่เกิน 2 ครั้ง ต้องทำบัญชีต้นทุนการผลิต ลดอัตราการใช้เมล็ดพันธุ์ ลดอัตราการใช้ปุ๋ยเคมี และลดการใช้สารเคมี มีการตรวจวิเคราะห์ดินก่อนการใส่ปุ๋ยให้เหมาะสมเพื่อลดต้นทุนการผลิต มีการสร้างเครือข่ายการผลิตเมล็ดพันธุ์ และการเตรียมตลาดรับซื้อเมล็ดพันธุ์ข้าวที่หลากหลาย ได้แก่ เกษตรกรภายในและภายนอกชุมชน หน่วยงานราชการและบริษัทเอกชน ศูนย์มีการต่อยอดกิจกรรมด้วยการสร้างเครือข่ายในการผลิตสารไล่แมลง สอร์โมน และสารชีวภัณฑ์ เพื่อลดการใช้สารเคมี การผลิตปุ๋ยอัดเม็ดจากมูลสุกร การเข้าร่วมโครงการส่งเสริมการเกษตรแบบแปลงใหญ่ (นาแปลงใหญ่) และเป็นวิสาหกิจชุมชน

ศูนย์ส่งเสริมและผลิตพันธุ์ข้าวชุมชนบ้านผารังหมี ตำบลไทรย้อย อำเภอนinemะปราง จังหวัดพิษณุโลก

เริ่มก่อตั้งศูนย์เมื่อปี พ.ศ. 2543 มีสมาชิกจำนวน 67 คน เกิดจากการสนับสนุนของสำนักงานเกษตรอำเภอนinemะปรางและศูนย์เมล็ดพันธุ์ข้าวพิษณุโลก ทำการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวเพียงพันธุ์เดียวคือ ข้าวดอกมะลิ 105 เพราะมีความเหมาะสมกับพื้นที่ เกษตรกรทำนาเพียงปีละ 1 ครั้ง เนื่องจากอยู่นอกเขตชลประทาน มีการปรับปรุงบำรุงดินด้วยปุ๋ยพืชสด การดำเนินกิจกรรมเกิดจากการแก้ไขปัญหาหารือร่วมกันทั้งชุมชน โดยการวิเคราะห์ศักยภาพของพื้นที่แล้วแก้ไขปัญหา มีผู้นำเข้มแข็งและ

มีวิสัยทัศน์ที่ชัดเจน รวมทั้งมีการสนับสนุนคนรุ่นใหม่ให้เข้ามามีบทบาทในทุกกิจกรรม ศูนย์มีการขยายกิจกรรมเป็นกลุ่มย่อยและมีคณะกรรมการบริหารงานแต่ละกลุ่มย่อย ได้แก่ กลุ่มธนาคารข้าว กลุ่มฉางข้าวและโรงสีชุมชน กลุ่มผลิตข้าวกล้องขาวดอกมะลิ กลุ่มธนาคารปุ๋ยอินทรีย์ กลุ่มลานตากผลผลิต และกลุ่มคัดเมล็ดพันธุ์

ศูนย์ผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชนพัฒนาบ้านบึงประตู ตำบลทับหมัน อำเภอดะพานหิน จังหวัดพิจิตร

เริ่มจากการเป็นจุดขยายผลของศูนย์ชัยพัฒนาการเกษตรสิรินธร และได้ก่อตั้งศูนย์เมื่อปี พ.ศ. 2552 มีสมาชิกจำนวน 34 ราย จากการสนับสนุนของศูนย์เมล็ดพันธุ์ข้าวพิษณุโลกและสำนักงานเกษตรอำเภอดะพานหิน ศูนย์ใช้พื้นที่สาธารณประโยชน์ของหมู่บ้านเป็นสถานที่ดำเนินการ เพื่อสร้างการเป็นเจ้าของร่วมกัน มีการวางแผนการผลิตร่วมกัน และมีเครือข่ายการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวที่หลากหลาย ศูนย์ดำเนินการจดทะเบียนเป็นผู้รวบรวมและจำหน่ายเมล็ดพันธุ์ข้าว การลดการใช้สารเคมีเพื่อรักษาสิ่งแวดล้อม การผลิตปุ๋ยอินทรีย์อัดเม็ดจำหน่าย การเพิ่มมูลค่าข้าวด้วยการแปรรูปเป็นข้าวสารเพื่อจำหน่าย เป็นศูนย์เรียนรู้เพื่อถ่ายทอดวิธีการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าว ปลูกฝังการทำเกษตรให้แก่เยาวชนในโรงเรียน พัฒนากลุ่มเป็นวิสาหกิจชุมชนและเข้าร่วมโครงการส่งเสริมการเกษตรแบบแปลงใหญ่

การดำเนินงานของศูนย์ข้าวชุมชนทั้ง 4 แห่ง มีบริบทและจุดเด่นที่แตกต่างกัน สามารถสรุปได้ดังนี้ (Table 1)

Table 1 Operational Context of Community Rice Center

Context	Dong Man	Thung Ruang Thong	Pha Rang Mi	Bueng Pradu
Year of establishment	2001	2011	2000	2009
Number of members	20	75	67	34
GAP for rice seed	Pass	Pass	Pass	Pass
Production technology highlights	Soil cultivation	Fertilizer application according to soil analysis	Soil amendment with green manure	Application of granular organic fertilizers
Seed quality standards	Pass	Pass	Pass	Pass
Learning center in rice seed production	Yes	Yes	Yes	Yes
Recurring revenue activities	Processing and contracting for seedlings	Production of organic fertilizer pellets	Rice processing	Rice processing
Prominent point	Leadership, collaboration with agencies	Seed production, marketing network	Leadership, community engagement	Leadership, member involvement

กระบวนการดำเนินงานของศูนย์ข้าวชุมชน

ศูนย์ข้าวชุมชนทั้ง 4 ศูนย์ ดำเนินการผลิตและกระจายเมล็ดพันธุ์ข้าวคุณภาพดีอย่างต่อเนื่อง และเป็นจุดเรียนรู้ในการพัฒนาชาวนาให้มีความสามารถในการผลิตและการตลาดเมล็ดพันธุ์ข้าวได้ จากการสนทนากลุ่มคณะกรรมการศูนย์ข้าวชุมชนใน 4 จังหวัด ได้ให้ข้อมูลว่า เกษตรกรที่เป็นสมาชิกผลิตเมล็ดพันธุ์ ได้รับการถ่ายทอดความรู้ในการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวจากเจ้าหน้าที่สำนักงานเกษตรและศูนย์เมล็ดพันธุ์ข้าว รวมถึงการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันภายในกลุ่มและภายนอกกลุ่ม การผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าว

เริ่มตั้งแต่การคัดเลือกพื้นที่ ได้แก่ ปริมาณน้ำเพียงพอ ดินมีความเหมาะสม เมล็ดพันธุ์ที่ใช้นำมาจากศูนย์เมล็ดพันธุ์ข้าวของกรมการข้าว การเตรียมดิน มีการไถเตรียมดินอย่างน้อย 2 รอบ และปรับพื้นที่ให้เรียบสม่ำเสมอเพื่อง่ายต่อการควบคุมระดับน้ำในแปลง มีการตรวจดินเพื่อให้ทราบอัตราการใส่ปุ๋ย การควบคุมระดับน้ำเพื่อควบคุมวัชพืชและเพื่อความเหมาะสมต่อการเจริญเติบโตของข้าวแต่ละพันธุ์ การตัดพันธุ์ปนอย่างน้อย 3 ครั้ง ในระยะกล้า ระยะแตกกอ และก่อนการเก็บเกี่ยว มีการเรียนรู้ร่วมกันด้านการจัดการโรคและแมลงตามหลัก

วิชาการ การใช้เทคโนโลยีการผลิตสมัยใหม่ เช่น รถดำนา อากาศยานไร้คนขับ (โดรน) สำหรับการฉีดพ่นสารเคมีและชีวภัณฑ์ การใช้ปุ๋ยตามค่าวิเคราะห์ดิน การลดการใช้สารเคมีด้วยการใช้ชีวภัณฑ์ หลังการเก็บเกี่ยวจะทำการตากข้าวเพื่อลดความชื้น แล้วบรรจุกระสอบเพื่อจัดเก็บในโรงเก็บเมล็ดพันธุ์ของศูนย์

การบริหารจัดการกลุ่ม

จากการสนทนากลุ่มของคณะกรรมการศูนย์ข้าวชุมชนทั้ง 4 ศูนย์ ได้ให้ข้อมูลว่า การบริหารกลุ่มต้องมีส่วนร่วมกันทั้งกรรมการและสมาชิก ซึ่งแต่ละศูนย์มีการแบ่งหน้าที่ของคณะกรรมการเป็นฝ่ายต่าง ๆ คล้ายคลึงกัน เช่น ฝ่ายตรวจแปลง ฝ่ายกองทุน ฝ่ายการตลาด โดยคณะกรรมการต้องสร้างความน่าเชื่อถือให้แก่สมาชิก มีความเชี่ยวชาญ มีความเสียสละ พัฒนาตนเองอย่างสม่ำเสมอ และเป็นผู้ประสานงานที่ดี ประธานศูนย์ผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวบ้านบึงประดู่กล่าวว่า “เรามาทำหน้าที่ตรงนี้กว่าจะทำให้สมาชิกเชื่อถือต้องใช้เวลา พอเขาเชื่อมั่นเราแล้วเขาถึงทำตาม กรรมการต้องทำให้ดูเป็นตัวอย่าง ยิ่งผมไม่ใช่คนเกิดที่นี่ กว่าจะทำให้ชาวบ้านศรัทธา ต้องทำให้เห็นว่าเราทำจริง” ศูนย์ข้าวชุมชนมีการแบ่งหน้าที่คณะกรรมการตามความสามารถ มีการวางแผนการผลิตร่วมกัน โดยมีการคาดการณ์ล่วงหน้าว่าผู้ซื้อเมล็ดพันธุ์ข้าวในฤดูกาลถัดไปต้องการใช้เมล็ดพันธุ์ข้าวพันธุ์ใดบ้าง จากนั้นจึงมีการประชุมเพื่อวางแผนการผลิต โดยในแต่ละศูนย์จะมีการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวที่แตกต่างกันออกไป เช่น ศูนย์ส่งเสริมและผลิตพันธุ์ข้าวชุมชนบ้านผารังหมี่ทำการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวเพียงพันธุ์เดียวคือข้าวดอกมะลิ 105 และทำนาเพียงปีละ 1 ครั้ง ส่วนอีก 3 ศูนย์ มีการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวหลากหลาย

สายพันธุ์ เช่น กข 41 กข 49 โดยทำปีละ 2 ครั้ง กลุ่มมีการประชุมสม่ำเสมอเพื่อรายงานข้อมูลปรึกษาหารือและหามติร่วมกัน รวมทั้งมีกฎระเบียบที่ชัดเจน

เมื่อสอบถามถึงด้านการตลาด คณะกรรมการให้คำตอบว่า มีการแบ่งหน้าที่ให้ผู้รับผิดชอบด้านการตลาดเป็นผู้ประสานงานทั้งภายในและภายนอกกลุ่ม มีการประสานงานกับผู้ซื้อไว้ล่วงหน้า โดยส่วนใหญ่เป็นผู้ซื้อที่ซื้อกันเป็นประจำ เพราะเชื่อมั่นในคุณภาพเมล็ดพันธุ์ ได้แก่ เกษตรกรทั้งในและนอกชุมชน ศูนย์เมล็ดพันธุ์ข้าวของกรมการข้าวและบริษัทเอกชน ประธานศูนย์ส่งเสริมและผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชนบ้านทุ่งรวงทองกล่าวว่า “เรามีคนซื้อหลายที่ เมื่อสมาชิกประสบปัญหาที่ทำแล้วไม่ผ่านมาตรฐาน เหตุการณ์แบบนี้อาจเกิดได้บ้างเราต้องมีผู้รับซื้อที่หลากหลาย”

ในด้านการบริหารจัดการกองทุน มีคณะกรรมการดูแลกองทุนและตั้งกฎระเบียบของกองทุน โดยกลุ่มได้รับการสนับสนุนเมล็ดพันธุ์ข้าวจากศูนย์เมล็ดพันธุ์ข้าวของกรมการข้าว จำนวนศูนย์ละ 3,000 กิโลกรัม และจัดสรรให้สมาชิกนำไปปลูกแล้วนำเงินกลับมาคืนให้แก่ศูนย์หลังจากเก็บเกี่ยวข้าวแล้ว เพื่อนำมาเป็นกองทุนสำหรับดำเนินกิจกรรมของกลุ่ม และมีการลงหุ้นเพื่อให้เกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมกัน รวมทั้งรายได้จากกิจกรรมต่าง ๆ จะมีการจัดสรรเข้ากองทุนด้วย โดยหากมีความจำเป็นต้องใช้เงินของกองทุน จะมีการประชุมสมาชิกเพื่อตัดสินใจร่วมกัน ประธานศูนย์ผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวบ้านบึงประดู่กล่าวว่า “เราเคยใช้เงินกองทุนไปซื้อวัสดุอุปกรณ์ของศูนย์ เพราะบางครั้งงบประมาณจากราชการไม่เพียงพอ” และยังได้จัดสรรผลประโยชน์ให้สมาชิกเพื่อเป็นผลตอบแทนอีกด้วย

ด้านการมีส่วนร่วมของสมาชิก สมาชิกได้มีส่วนร่วมในทุกกิจกรรม ตั้งแต่การประชุม การร่วมกันวางแผน ร่วมกันแก้ปัญหา ร่วมแสดงความคิดเห็น ร่วมรับประโยชน์ รวมทั้งการเรียนรู้ร่วมกันในด้านการผลิตเมล็ดพันธุ์ ซึ่งสมาชิกแต่ละรายจะประสบปัญหาที่แตกต่างกัน สมาชิกจะร่วมกันแก้ปัญหา จนทำให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน หรือหากเป็นปัญหาที่ไม่สามารถแก้ไขได้ กลุ่มจะประสานงานไปยังผู้ที่เกี่ยวข้องในการร่วมกันแก้ไขปัญหา

เงื่อนไขความสำเร็จของศูนย์ข้าวชุมชน

จากการสนทนากลุ่มของคณะกรรมการศูนย์ข้าวชุมชนทั้ง 4 ศูนย์ ในด้านเงื่อนไขความสำเร็จของศูนย์ข้าวชุมชน คณะกรรมการให้ข้อมูลดังนี้

ศูนย์ส่งเสริมและผลิตพันธุ์ข้าวชุมชน บ้านดงมัน ตำบลจันเสน อำเภอดาศึก จังหวัดนครสวรรค์

การมีผู้นำที่ดี เสียสละ มีการวางแผนการดำเนินงาน สามารถแก้ไขปัญหาได้ คณะกรรมการท่านหนึ่งกล่าวว่า “ประธานเขาเสียสละยกที่ดินส่วนตัวให้เป็นที่ตั้งศูนย์ เพื่อให้ทุกคนได้มาใช้ประโยชน์ เวลาจะทำอะไร เขาให้สมาชิกช่วยกันตัดสินใจ” ความรู้ของสมาชิกในการผลิตเมล็ดพันธุ์ คณะกรรมการท่านหนึ่งกล่าวว่า “เดี๋ยวนี้สมาชิกเรามีความรู้เรื่องทำเมล็ดพันธุ์พอ ๆ กัน เรียนรู้มาด้วยกัน เมื่อก่อนไม่ค่อยรู้” การแลกเปลี่ยนเรียนรู้การผลิตเมล็ดพันธุ์ ทั้งภายในกลุ่มและภายนอกกลุ่ม สถานที่และวัสดุอุปกรณ์ คุณภาพของเมล็ดพันธุ์ การสนับสนุนจากหน่วยงานราชการ งบประมาณที่เพียงพอ ประธานกล่าวว่า “กลุ่มเรามีหน่วยงานหลายหน่วยเข้ามาดูแลและสนับสนุนตลอดทั้งความรู้ งบประมาณ มีปัญหาที่ปรึกษา”

การมีส่วนร่วมของสมาชิก การเข้ามามีส่วนร่วมของเกษตรกรรุ่นใหม่ ประธานกล่าวว่า “เด็กรุ่นใหม่ที่จะเข้ามาในกลุ่ม เราจ้างเป็นรายวันก่อน ถ้าตั้งใจจริงถึงให้เข้ามาเป็นสมาชิก คนรุ่นนี้เขาจะมาทำต่อจากเรา” และการมีกิจกรรมอื่น ๆ นอกเหนือจากการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าว

ศูนย์ส่งเสริมและผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชน บ้านทุ่งรวงทอง ตำบลเขาศิริส อำเภอพรานกระต่าย จังหวัดกำแพงเพชร

การมีผู้นำและคณะกรรมการที่ดี การประชุมอย่างสม่ำเสมอ ประธานศูนย์กล่าวว่า “เรามีเรื่องอะไรก็มาประชุมกัน ช่วยกันคิด ช่วยกันตัดสินใจ แบ่งหน้าที่กันทำ” การจัดการความเสี่ยงทั้งในด้านการผลิตและด้านการตลาด ประธานกล่าวว่า “บางปีเราเจอปัญหา สมาชิกบางคนผลิตเมล็ดพันธุ์ได้ไม่ตรงตามมาตรฐาน เรามีทีมตรวจแปลง แต่บางครั้งอาจเกิดเหตุการณ์ที่ควบคุมไม่ได้ เราเลยต้องเตรียมผู้ซื้อข้าวไว้หลาย ๆ ที่” การสร้างเครือข่ายการผลิตและการตลาดเมล็ดพันธุ์ คณะกรรมการท่านหนึ่งกล่าวว่า “เรามีเครือข่ายทั้งในจังหวัดและต่างจังหวัด เวลาที่เราขายเมล็ดพันธุ์ บางครั้งมีปัญหา เราก็ช่วยเหลือกัน แล้วก็ยังมีอาจารย์จากมหาวิทยาลัย มาให้ความรู้กับกลุ่มเราด้วย ก็ถือว่าเป็นเครือข่ายกันพึ่งพาอาศัยกัน” การสนับสนุนจากหน่วยงานราชการและเอกชน การพัฒนาให้ได้มาตรฐานการผลิตเมล็ดพันธุ์ และคุณภาพของเมล็ดพันธุ์

ศูนย์ส่งเสริมและผลิตพันธุ์ข้าวชุมชน บ้านผารังหมี ตำบลไทรย้อย อำเภอนิคมบะปรัง จังหวัดพิษณุโลก

การมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาทั้งชุมชน การมีผู้นำที่มีวิสัยทัศน์ การวางแผนการดำเนินงานร่วมกัน คณะกรรมการท่านหนึ่งกล่าวว่า “เราวางแผนร่วมกันก่อนลงมือทำ ตั้งแต่เริ่มต้นในทุก

กิจกรรม ใช้การประชุมเพื่อช่วยกันคิด ให้เข้าใจตรงกัน” การยึดถือกฎระเบียบของกลุ่ม คุณภาพของเมล็ดพันธุ์ ประธานกล่าวว่า “เมล็ดพันธุ์ของเราผ่านมาตรฐาน เกษตรกรด้วยกันที่มาซื้อไปก็พอใจกลับมาซื้ออีก” การพัฒนาเกษตรกรรุ่นใหม่เพื่อการสืบทอดอาชีพ ประธานกล่าวว่า “เด็กวัยรุ่นแถวนี้บางทีเขาไม่ได้เรียนหนังสือ เราก็แนะนำเขาให้มาช่วยพ่อแม่ทำนา เพราะมีที่ดินของตัวเองอยู่แล้วอย่างน้อยก็ยังมีอาชีพติดตัว เขาก็มาทำกันหลายคนได้ช่วยผ่อนแรงพ่อแม่ด้วย ไม่ต้องไปหางานที่อื่น” การต่อยอดกิจกรรมที่หลากหลาย ประธานกล่าวว่า “เราแก้ไขปัญหาทันทีชุมชน เริ่มจากศูนย์ข้าว ต่อยอดไปกิจกรรมอื่น เช่น แปรรูปเป็นข้าวสาร ลานตากคัดเมล็ดพันธุ์” และการสนับสนุนจากหน่วยงานราชการ

ศูนย์ผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชนพัฒนาบ้านบึงประตู ตำบลทับหมัน อำเภอดงพิกุล จังหวัดพิจิตร

การคัดเลือกคณะกรรมการจากความเชี่ยวชาญในแต่ละด้าน ประธานศูนย์กล่าวว่า “กรรมการ

แต่ละคนเขาจะเก่งกันคนละเรื่อง อย่างทีมตรวจแปลงมีกัน 3 คน เขาก็ตรวจให้สมาชิกทุกแปลงแปลงไหนต้องปรับปรุงแก้ไขอย่างไร กรรมการจะแนะนำกันทีละแปลง” การมีส่วนร่วมของสมาชิก การนำเทคโนโลยีเข้ามาใช้ เช่น รถดำนา อากาศยานไร้คนขับ (โดรน) การใช้ชีวภัณฑ์ทดแทนการใช้สารเคมี เพื่อลดต้นทุนการผลิต การนำเกษตรกรรุ่นใหม่เข้ามาเป็นสมาชิก ประธานได้กล่าวว่า “คนรุ่นใหม่ ๆ ที่มาอยู่ในกลุ่ม อายุน้อยที่สุดก็ 28-29 ปี เขาเคยไปทำงานกรุงเทพฯ แต่ต้องกลับมาดูแลพ่อแม่ เขาก็มาทำเมล็ดพันธุ์กับศูนย์ เราก็ให้เขามาเป็นกรรมการด้วยช่วยงานได้ดี” การถ่ายทอดความรู้ให้แก่เกษตรกรในชุมชนเพื่อปลูกฝังอาชีพการเกษตร การสร้างเครือข่ายการผลิตและการตลาด การสนับสนุนจากราชการและเอกชน และการต่อยอดกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการผลิตเมล็ดพันธุ์

โดยเงื่อนไขความสำเร็จของศูนย์ข้าวชุมชนทั้ง 4 ศูนย์ จากการสนทนากลุ่ม สามารถสรุปได้ดังนี้ (Table 2)

Table 2 Conditions for success of community rice center

Subject	Conditions for success	
Management	Operation planning Risk management Committee selection Good leadership Member involvement	Regular meeting Sufficient budget Support from the public and private agency
Quality seed production	Knowledge and skills in seed production Location and equipment for seed production Seed Production Technologies	Seed quality Seed Production Standards
Network building	Production and marketing network	Exchange of knowledge
Group Development for Sustainability	Activity extension	Development of a new generation farmers

ผลการวิเคราะห์เนื้อหา (Content analysis) และการวิเคราะห์สรุปลงท้าย (Analytic induction) แสดงให้เห็นว่า ศูนย์ข้าวชุมชนทั้ง 4 แห่ง มีบริบทที่แตกต่างกันอยู่หลายประการ แต่สามารถดำเนินการได้ประสบความสำเร็จ โดยมีเงื่อนไข 4 ด้าน ได้แก่ 1) ด้านการบริหารจัดการ การวางแผนการดำเนินงาน การจัดการความเสี่ยง การคัดเลือกคณะกรรมการให้ตรงกับความสามารถ การมีผู้นำที่ดี การมีส่วนร่วมของสมาชิก การประชุมอย่างสม่ำเสมอ การมีงบประมาณที่เพียงพอ การสนับสนุนจากหน่วยงานราชการและเอกชน สอดคล้องกับ Monyo *et al.* (2004) ที่พบว่า เหตุผลความสำเร็จของกลุ่มผลิตเมล็ดพันธุ์ คือความพร้อมในการผลิตและการได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงาน Veerakumaran (2007) กล่าวว่า กลุ่มผู้ผลิตเมล็ดพันธุ์ที่มีข้อจำกัดด้านการเงินและการขาดการสนับสนุนจากผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง ทำให้กลุ่มประสบความสำเร็จได้ช้า Ortmann and King (2007) พบว่า กลุ่มต้องมีผู้นำที่มีความรับผิดชอบสูง มีทักษะและประสบการณ์ Khanal (2013) กล่าวว่า กลุ่มที่ประสบความสำเร็จต้องมีการพัฒนากลยุทธ์ในการจัดการความเสี่ยง Guei *et al.* (2011) พบว่า การบริหารจัดการกลุ่ม ผู้นำ คณะกรรมการและการมีส่วนร่วมของสมาชิก ส่งผลต่อความสำเร็จ 2) ด้านการผลิตเมล็ดพันธุ์ คุณภาพ ความรู้และทักษะในการผลิตเมล็ดพันธุ์ สถานที่และวัสดุอุปกรณ์สำหรับผลิตเมล็ดพันธุ์ เทคโนโลยีการผลิตเมล็ดพันธุ์ คุณภาพของเมล็ดพันธุ์ มาตรฐานการผลิตเมล็ดพันธุ์ สอดคล้องกับ Khanal (2013) กล่าวว่า กลุ่มที่สามารถดำเนินการให้ประสบความสำเร็จได้ ต้องมีวัสดุอุปกรณ์ในกระบวนการผลิตเมล็ดพันธุ์ เช่น เครื่องคัดเมล็ดพันธุ์ เครื่องบรรจุเมล็ดพันธุ์ ลานตากเมล็ดพันธุ์ อัญชลี และสุรพล (2556) รายงานว่า ปัญหาของเกษตรกร

ที่ผลิตเมล็ดพันธุ์ ได้แก่ เกษตรกรได้รับการอบรมให้ความรู้ไม่ทั่วถึง ความไม่พร้อมของศูนย์ข้าวชุมชนในการผลิตเมล็ดพันธุ์ที่มีคุณภาพ ขาดสถานที่รวบรวมเมล็ดพันธุ์และเครื่องมือ อุปกรณ์คัดแยก ทำความสะอาด เมล็ดพันธุ์มีปัญหาคุณภาพ ตรวจสอบแล้วไม่ผ่านเกณฑ์ และ Budi *et al.* (2017) ศึกษาพบว่า องค์ประกอบที่มีผลต่อความต่อเนื่องของกลุ่มคือการพัฒนาทักษะการผลิตเมล็ดพันธุ์และความเข้มแข็งของกลุ่ม 3) ด้านการสร้างเครือข่าย การสร้างเครือข่ายการผลิตและการตลาด การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ บังอร และสาธิต (2560) รายงานว่า ศูนย์ข้าวชุมชนควรมีการขายข้าวผ่านเครือข่ายศูนย์ข้าวชุมชน Guei *et al.* (2011) ศึกษาพบว่า ความสำเร็จขึ้นอยู่กับกรณีเครือข่ายที่ดี และ 4) ด้านการพัฒนาชุมชนเพื่อความยั่งยืน การต่อยอดกิจกรรม การพัฒนาเกษตรกรรุ่นใหม่ การศึกษาของ Milone and Ventura (2018) พบว่า เกษตรกรรุ่นใหม่จะประสบความสำเร็จในการทำการเกษตร เนื่องจากคนกลุ่มนี้มีความคิดสร้างสรรค์ มีนวัตกรรม และมีการประสานงานกับคนภายนอกได้ดี และอังคณา (2555) รายงานว่า แนวทางการพัฒนาศูนย์ข้าวชุมชน ควรมีการวางแผนดำเนินธุรกิจเพื่อต่อยอดกิจกรรมการผลิตในกลุ่ม

สรุปผลการวิจัย

ศูนย์ข้าวชุมชนทั้ง 4 ศูนย์ในจังหวัดนครสวรรค์ พิษณุโลก กำแพงเพชร และพิจิตร ที่ได้ทำการศึกษาในครั้งนี้ มีที่มาในการจัดตั้งศูนย์จากปัญหาเมล็ดพันธุ์ข้าวพันธุ์ดีมีไม่เพียงพอต่อเกษตรกรในชุมชน ส่งผลให้การผลิตข้าวไม่ได้คุณภาพเท่าที่ควร จึงมีความต้องการในการแก้ปัญหาโดยได้รับการสนับสนุนจากกรมส่งเสริมการเกษตรและกรมการข้าวในการดำเนินงานของศูนย์ โดยแต่ละศูนย์มีบริบทพื้นที่

แตกต่างกัน ปัญหาการดำเนินงานที่แตกต่างกัน และใช้ระยะเวลาที่แตกต่างกันในการดำเนินงาน ศูนย์ข้าวชุมชนจนประสบความสำเร็จตามวัตถุประสงค์ ความสำเร็จของศูนย์ข้าวชุมชนมีเงื่อนไขที่สำคัญ ตามความคิดเห็นของคณะกรรมการ 4 ด้าน ได้แก่ ด้านการบริหารจัดการ ด้านการผลิตเมล็ดพันธุ์ คุณภาพ ด้านการสร้างเครือข่าย และด้านการ พัฒนากลุ่มเพื่อความยั่งยืน ทั้งนี้ศูนย์ข้าวชุมชนทั้ง 4 ศูนย์ สามารถเป็นแหล่งเรียนรู้ให้แก่ศูนย์ข้าว ชุมชนอื่น ๆ และเกษตรกรทั่วไปที่สนใจการผลิต เมล็ดพันธุ์ข้าวได้เป็นอย่างดี รวมทั้งหน่วยงานที่ เกี่ยวข้องสามารถใช้เป็นต้นแบบในการพัฒนาศูนย์ ข้าวชุมชนอื่น ๆ ให้ประสบความสำเร็จเพิ่มมากขึ้น และหากมีการวิจัยในครั้งต่อไป ควรบ่งชี้ความสำเร็จ ที่เกิดจากเงื่อนไขทั้ง 4 ด้าน รวมถึงการศึกษา เพิ่มเติมในพื้นที่อื่น ๆ ที่มีบริบทที่แตกต่างกัน

เอกสารอ้างอิง

กรมการข้าว. 2551. คู่มือเจ้าหน้าที่ผู้รับผิดชอบ ศูนย์ข้าวชุมชน. โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์ การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด, กรุงเทพฯ.
กรมส่งเสริมการเกษตร. 2544. คู่มือการดำเนินงาน ศูนย์ ส่งเสริมและผลิตพันธุ์ข้าวชุมชน. กลุ่มข้าว กองส่งเสริมพืชไร่ฯ, กรุงเทพฯ.
กรมส่งเสริมการเกษตร. 2559. การปรับปรุง ทะเบียนเกษตรกร. แหล่งข้อมูล http://farmer.doae.go.th/ecoplant/eco_report/report1_regis_59 (30 มีนาคม 2560).
บังอร วงศ์ป๋อง และสาธิต อติโต. 2560. การวางแผนเชิงกลยุทธ์เพื่อพัฒนาศูนย์ข้าวชุมชน ห้วยยางศรีวิไล อำเภอเขาสวนกวาง จังหวัด ขอนแก่น. แก่นเกษตร 45(พิเศษ 1): 493-496.

สัจจา บรรจงศิริ. 2552. รูปแบบการพัฒนาศูนย์ข้าว ชุมชน. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาเทคโนโลยีการผลิตพืช, สำนักวิชา เทคโนโลยีการเกษตร, มหาวิทยาลัยเทคโนโลยี สุรนารี.

สำนักงานสหกรณ์จังหวัดนครศรีธรรมราช. 2559. Knowledge Management กลุ่มเกษตรกร โรงสีข้าวชุมชนตำบลป่าระก้า. แหล่งข้อมูล http://km.cpd.go.th/pdf-bin/pdf_8074680618.pdf (5 สิงหาคม 2564).

สุพรรณรัตน์ ทองปัก นิภาภรณ์ อนุชเวชกุล ปวีรัฐ ภัคดีณรงค์ และมนตรี ธรรมพัฒนากุล. 2553. การศึกษาความเป็นไปได้ในการลงทุนผลิต เมล็ดพันธุ์ข้าวของศูนย์ข้าวชุมชนในอำเภอ เมือง จังหวัดพิษณุโลก. รายงานการประชุม วิชาการ ครั้งที่ 5, มหาวิทยาลัยเทคโนโลยี ราชวมงคล. มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชวมงคล พระนคร. กรุงเทพฯ. น. 67-73.

อังคณา สุวานิช. 2555. การพัฒนาศูนย์ข้าวชุมชน อำเภอมนรมย์ จังหวัดชัยนาท. วิทยานิพนธ์ เกษตรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาส่งเสริม และพัฒนาการเกษตร, มหาวิทยาลัยสุโขทัย ธรรมราชา.

อัญชลี ประเสริฐศักดิ์ และสุรพล จัตุพร. 2556. การพัฒนารูปแบบการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าว โดยเกษตรกร. สำนักงานพัฒนาการวิจัย การเกษตร (องค์การมหาชน), กรุงเทพฯ.

Alexander, B., H. Johnson, L. Shaw and S. Vicari. 2016. What makes rural co-operatives resilient in developing countries. The Open University's repository of research publications and other research outputs 28(1): 89-111.

- Anania, P. and C.G. Rwekaza. 2016. The determinants of success in agricultural marketing co-operatives in Tanzania: the experience from Mweka Sungu, Mruwia and Uru North Njari agricultural marketing co-operatives in Moshi District. *European Journal of Research in Social Sciences* 4(3): 62-75.
- Boyer, D., H. Creech and L. Paas. 2008. Critical success factors and performance measures for start-up social and environmental enterprises. The SEED Initiative and International Institute for Sustainable Development, Switzerland.
- Budi, S., H.A. Hamid and F. Agussabti. 2017. The impact of agriculture extension partnership model on rice seed farmers in Aceh Province. *International Journal of Environmental & Science Education* 12(9): 2011-2018.
- Cochrun, S.E. 1994. Understanding and enhancing neighborhood sense of community. *Journal of planning literature* 9: 92-99.
- Flavio, A.C. 2015. Community seed banks in Oaxaca. pp. 136-139. *In: R. Vernooy, P. hrestha and B. Sthapit (eds.). Community Seed Banks. Taylor & Francis Group. Oxon.*
- Guei, G.R., A. Barra and D. Silué. 2011. Promoting smallholder seed enterprises: quality seed production of rice, maize, sorghum and millet in northern Cameroon. *International Journal of Agricultural Sustainability* 9(1): 91-99.
- Jimi, D., M. Jimi and P. Shrestha. 2015. The community seed bank in Tamaphok. pp. 144-147. *In: R. Vernooy, P. hrestha and B. Sthapit (eds.). Community Seed Banks. Taylor & Francis Group. Oxon.*
- Khanal, P.N. 2013. Sustainability of community-based rice seed production: a case study in The tarai region of Nepal. Ph.D. Thesis in International Development and Cooperation, Hiroshima University.
- Latynskiy, E. and T. Berger. 2016. Networks of rural producer organizations in Uganda: what can be done to make them work better?. *World Development* 78: 572-586.
- McClelland, G.I., A. Gartmann and H.V. Rees. 2004. The power of the farmer group. *Proceedings of the 4th International Crop Science Congress. Brisbane, Australia.* pp. 1-11.
- Milone, P. and F. Ventura. 2018. New generation farmers: rediscovering the peasantry. *Journal of Rural Studies* 65: 43-52.
- Monyo, E.S., D.D. Rohrbach and M.A. Mgonja. 2004b. New partnerships to strengthen seed systems in Southern Africa: innovative community commercial seed supply models. pp. 11-18. *In: P.S.*

- Setimela, E. Monyo and M. Bänziger (eds.). Successful community-based seed production strategies. CIMMYT. Mexico.
- Monyo, E.S., M.A. Mgonja and D.D. Rohrbach. 2004a. An analysis of seed systems development, with special reference to smallholder farmers in Southern Africa: issues and challenges. pp. 3-10. *In*: P.S. Setimela, E. Monyo and M. Bänziger (eds.). Successful community-based seed production strategies. CIMMYT. Mexico.
- Nji, M.P. and D.F. Engwali. 2019. Determinants of success and sustainability of farmer organizations in the North West Region of Cameroon. *Asian Journal of Agricultural Extension, Economics & Sociology* 37(4): 1-13.
- Ortmann, G.F. and R.P. King. 2007. Agricultural cooperatives II: can they facilitate access of small-scale farmers in South Africa to input and product market. *Agricultural Economics Association of South Africa (AEASA)* 46(2): 1-26.
- Peter, O. and J. Nilsson. 2009. Members' perception of their participation in the governance of cooperatives: the key to trust and commitment in agricultural cooperatives. *Agribusiness* 25(2): 181-197.
- Qing, P., C. Li, S.H.J. Chan and S. Deng. 2020. Farmer entrepreneurs in China: an empirical investigation of their motivations, success factors, and challenges faced. *Journal of Small Business and Entrepreneurship* 33(3): 349-369.
- Sisay, T.D., J. H. M. Frans and C. M. Hans. 2017. Seed producer cooperatives in the Ethiopian seed sector and their role in seed supply improvement: a review. *Journal of Crop Improvement* 31(3): 323-355.
- Veerakumaran, G. 2007. Ethiopian cooperative movement-an explorative study. Department of Cooperatives Faculty of Dry Land Agriculture and Natural Resources, Mekelle University.